

ՀՏԴ՝ 336.74

DOI: 10.52971/18294316-2024.27.2-5

ՏԻԳՐԱՆ ԵՐՐՈՐԴԻ ԳԱՀԱԿԱԼՈՒԹՅԱՆ ՎԵՐԱԳՆԱՀԱՏՈՒԹՅՈՒՆ
ԴՐԱՄԱԳԻՏԱԿԱՆ ՏՎՅԱԼՆԵՐԻ ԼՈՒՅՄԻ ՆԵՐՔՈ

Արթուր Տ. Մելիքյան

Իրա Հ. Չատինյան

Հովհ.Թումանյանի անվան պետական համալսարան, Վանաձոր, ՀՀ

Անվտուցում

Նախաբան. Ուշարտաշեսյան Մեծ Հայքի պատմության մեջ ուրույն տեղ է զբաղեցնում Տիգրան III-ի (Ք. ա. 20-Ք. ա. 6 թթ.) կառավարման շրջանը: Աշխատանքում վերլուծվել են Տիգրան III-ի գահակալությանը հռոմեական քարոզչության և հենց Տիգրան III-ի տված գնահատականները, հռոմեական աշխարհակարգում Տիգրան III-ի զբաղեցրած առանձնահատուկ տեղը: Մեթոդներ և նյութեր. Աշխատանքում կիրառվել է հետազոտման պատմահամեմատական մեթոդը: Օգտագործվել են հունահռոմեական պատմագիրների երկերը, հռոմեական և հայկական դրամների դրամագիտական նյութերը: Վերլուծություն. Քննության են առնվել «Armenia capta» և «Armenia recepta» խորագրերով հռոմեական և Տիգրան III-ի հայկական դրամների պատկերագրությունն ու քարոզչական նպատակները: Տիգրան III-ի իշխանության իրավական բովանդակությունը դիտարկվել է մի կողմից խնդրարկու արքաների դրամների պատկերագրական համակարգի, մյուս կողմից՝ հռոմեական «պոսետրական» իրավունքի շրջանակներում: Արդյունքներ. Տիգրան III-ի իշխանությունն էապես տարբերվել է խնդրարկու արքաների իշխանությունից և ձևակերպված է եղել «պրեկարիայի» սկզբունքով: Ըստ այդմ, Տիգրան III-ը, ճանաչելով հռոմեական կայսրին՝ որպես իր պատրոն-վեհապետ, իրավունք է ունեցել թե՛ իր երկրի ներսում, թե՛ մնացյալ արտաքին հարաբերություններում ներկայանալ իբրև ինքնիշխան արքա: Հեղինակների ներդրումը: Աշխատանքի առաջին և երկրորդ ենթահարցերը հեղինակել է Ա. Մելիքյանը, երրորդ և չորրորդ ենթահարցերը՝ Ի. Չատինյանը:

Բանալի բառեր՝ Հայաստան, Հռոմ, Տիգրան III, Օգոստոս կայսր, դիմերես, դարձերես, պատկերագրություն, «հաղթողի իրավունք», «պրեկարիա» խնդրարկու արքա:

Ինչպես հղել՝ Մելիքյան Ա., Չատինյան Ի. Տիգրան Երրորդի գահակալության վերագնահատությունը դրամագիտական տվյալների լույսի ներքո. // ՀՀ ԳԱԱ ՇՀՀ կենտրոնի «Գիտական աշխատություններ», Գյումրի, 2024: Հ. 2 (27): 5-19 էջեր:

DOI: 10.52971/18294316-2024.27.2-5

REEVALUATION OF THE ENTHRONEMENT OF TIGRANES III ON THE LIGHT OF THE NUMISMATIC EVIDENCE

Arthur T. Melikyan

Ira H. Chatinyan

State University after Hovh. Thumanyan, Vanadzor, RA

Abstract

Introduction: This study explores the Roman propaganda and Tigranes III's own evaluations of his rule, as well as his unique position in the Roman world order. **Methods and Materials:** The research utilizes a historical-comparative approach. The principle of comparison and contrast was applied during the analysis of written sources and numismatic evidence. The study draws on works of Greco-Roman authors and the numismatic data from Roman and Armenian coins. **Analysis:** The study focuses on the iconography and propaganda purposes of Roman coins labeled “Armenia capta” and “Armenia recepta”, and Tigranes III's Armenian coins. To understand the legal aspects of Tigranes III's rule, his coinage imagery has been compared with that of client kings under Rome. **Results:** The rule of Tigranes III significantly differed from that of the client kings and was established on the principle of “precaria”. According to this, Tigranes III, by acknowledging the Roman Emperor as his patronus-overlord, had the right to present himself as a sovereign king both within his own country and in external relations. **Authors' Contribution:** The first and second research questions were addressed by A. Melikyan, while the third and fourth were addressed by I. Chatinyan.

Key words: Armenia, Rome, Tigranes III, Emperor Augustus, averce, reverse, iconography, “right of the victor”, “precariousness”, client king.

Citation: Melikyan A., Chatinyan I. *Reevaluation of the Enthronement of Tigran III on the Light of the Numismatic Evidence.* // "Scientific works" of SCAS NAS RA. Gyumri, 2024. V. 2 (27).

5-19 pp. DOI:10.52971/18294316-2024.27.2-5

ПЕРЕОЦЕНКА ВОЦАРЕНИЯ ТИГРАНА III В СВЕТЕ НУМИЗМАТИЧЕСКИХ ДАННЫХ

Արտուր Թ. Մելիկյան

Իրա Ա. Կատինյան

Государственный университет им. Оганеса Туманяна, Ванадзор, РА

Аннотация

Введение: В истории позднеарташесидовской Великой Армении уникальное место занимает период правления Тиграна III (20-6 гг. до н. э.). Обсуждаются оценки воцарения Тиграна III данные римской пропагандой и самим Тиграном III, а также то особенное место, которое занимал Тигран III в римском мировом порядке. **Методы и материалы:** В работе использовался историко-сравнительный метод. Использовались работы греко-римских историков и нумизматические данные римских и армянских монет. **Анализ:** Исследовались иконография и пропагандические цели римских монет с легендой «Armenia capta» и «Armenia recepta», а также монеты Тиграна III. С целью выяснения юридического содержания власти Тиграна III, иконографическая система монет этого царя сравнивалась с иконографией монет царей-клиентов. С той же целью она обсуждалась и в рамках римского «посессорского» права. **Результаты:** Власть Тиграна III существенно отличалась от власти других римских царей-клиентов. Она была оформлена по принципу «прекарии», которая обязывала Тиграна III принимать римского императора как своего патрона и сюзерена, в то же время разрешала ему представляться в качестве суверенного царя как в внутри своей страны, так и в остальных внешних отношениях. **Вклад авторов:** Автором первого и второго разделов является А. Меликян, а автором третьего и четвертого разделов - И. Катинян.

Ключевые слова: Армения, Рим, Тигран III, император Август, аверс, реверс, иконография, право победителя, прекария, царь-клиент.

Как цитировать: Меликян А., Катинян И. Переоценка воцарения Тиграна III в свете нумизматических данных. // “Научные труды” ШЦАИ НАН РА. Гюмри, 2024. Т. 2(27). 5-19 сс. DOI: 10.52971/18294316-2024.27.2-5

ՆԱԽԱԿԱՆ. Տիգրան III-ի մասին գրավոր աղբյուրների տեղեկությունները սակավ ու միտումնավոր են, իսկ դրամագիտական տվյալները՝ խիստ հակասական: Ք. ա. 20-18 թթ. հատված կայսերական դրամների շուրջ մեկուկես տասնյակ տիպերում ազդարարվել է Ք. ա. 20 թ. Հայաստանի նկատմամբ Հռոմի տիրապետության վերականգնման փաստը: Մինչդեռ Օգոստոս կայսեր կողմից հայոց գահին բարձրացված Տիգրան III-ն իր դրամների վրա ինքնաներկայացել է որպես սուվերեն տիրակալ: Քաղաքական հռչակագրերի այդ հակադրությունը պահանջում է վերանայել հայոց այդ արքայի իշխանության բովանդակության մասին եղած պատկերացումները և Հռոմից կախյալ արքաների ծիրում նրա ունեցած քաղաքական կարգավիճակը:

1. Հռոմի Ք. ա. 20 թ. «հայկական հաղթանակը»

Ք. ա. 20 թ. Արտաշատում դավադրաբար սպանվեց Մեծ Հայքի արքա Արտաշես II-ը (Ք. ա. 34, Ք. ա. 30-20 թթ.), որն իր գահակալության 10 տարիներին վարել էր ընդգծված հակահռոմեական քաղաքականություն: Տակիտոսն արքայի սպանությունը վերագրում է նրա ազգականներին [32, II.3]՝ առանց հստակեցնելու՝ արքայի արյունակից ազ-

գականների՞ն նկատի ունի, թե՞ «արքայի ազգական» հելլենիստական տիտղոսը կրող տոհմիկ ավագանուն [17, XI,3.2: 29, pp. 38-53: 37, pp. 4-43]: Դիոն Կասսիոսը, նշելով, թե «*մյուս հայերը մեղադրում էին Արտաշեսին և (դեսպանություն ուղարկելով) խնդրում էին Հռոմում գտնվող նրա եղբորը*» [13, LIV.9.4], ակնարկում է արքայի սպանության նախօրեին հայ ավագանու քաղաքական երկատման մասին: Դրանից եզրակացրել են, որ այդ ժամանակահատվածում Մեծ Հայքում արդեն գոյություն են ունեցել «հռոմեացիներ» և «պարթևասեր» կուսակցություններ [1, էջ 286: 5, էջեր 628-631]: Բայց ավելի հավանական է, որ պառակտումը տեղի է ունեցել ոչ թե կայուն քաղաքական հայեցակարգերի հակասության, այլ Հռոմի դեմ նոր պատերազմի սպառնալիքի պատճառով: Ըստ այդմ, «*մյուս հայեր*» արտահայտության տակ ճիշտ կլինի տեսնել տոհմիկ ավագանու այն տարրերին, որոնք Մեծ Հայքի ռազմաքաղաքական մեկուսացման պայմաններում փորձել են խուսափել Հռոմի դեմ պատերազմից և նույնիսկ համաձայնել են Հռոմի համար անընդունելի արքայի սպանության Օգոստոս կայսեր (Ք. ա. 27-Ք. հ. 14 թթ.) առաջադրած պայմանին: Փաստ է այն, որ Արտաշես II-ի սպանությունից անմիջապես հետո Մեծ Հայքի սահմանին կանգնած հռոմեական զորքը կայսեր որդեգիր Տիբերիուսի հրամանատարությամբ ներխուժեց երկիր և գահին նստեցրեց իր հետ բերված Տիգրանին՝ Արտաշես II-ի եղբորը [13, LI. 9.4-5: 17, XV.105: 26, XXVII: 31, III.9: 32, II.3]:

2. 1. Հռոմի Ք. ա. 20 թ. «հայկական հաղթանակը» դրամական պատկերազրույթան մեջ

Հայաստանում հռոմեական զորքը որևէ ռազմական գործողություն չի իրականացրել: Սակայն Արտաշես II-ի սպանությունն ու հռոմեական զորքի անարգել զորաշարժը մինչև Արտաշատ Հռոմում գնահատվել է իբրև Հայաստանի ռազմակալում: Հռոմում այդ իրադարձությունը նշանավորել են Տիբերիուսի «քաջարիության» առթիվ կազմակերպված օվազիայով, զոհաբերություններով և հռոմեական պոետների ներբողների հեղեղով [8, pp. 13-14]: Բացի դրանցից՝ «հաղթանակի» առթիվ Հռոմում և Պերգամոնում Ք. ա. 20-18 թթ. հատել են «*Armenia capta*» և «*Armenia recepta*» խորագրերով աուրեոսներ և դինարներ [13, Lot 36: 20, № 672: 36, № 516-517], որոնց քարոզչական նշանակությունը երկակի է. փառաբանել Օգոստոսին՝ որպես Հռոմի հեղինակության վերականգնողի, և ազդարարել Մեծ Հայքի նկատմամբ հռոմեական տիրապետության նոր սկզբունքի ներդրումը:

Ինչպես երևում է, «*Armenia capta*» խորագրով դրամների առաջին թողարկումը կատարվել է Ք. ա. 20 թ. Պերգամոնում: Դինարների դիմերեսին Օգոստոսի աջ դարձած պատկերն է, իսկ դարձերեսին «*Caesar Div. F. Armenia Capta, IMP. VIII*» խորագիրն է և կանգնած հայ ռազմիկ՝ մարական տաբատով և կիդարիսով, աջ ձեռքին աղեղ, իսկ ձախոլ՝ նիզակ բռնած [10, № 2361: 34, № 518-520, 306-307] (*նկ. 1*): Այս պատկերաձևն ադերսվում է հռոմեական կերպարվեստում տարածված «մարտաշունչ զայրույթով լցված բարբարոսի» տիպարին: Սակայն նրա բուն նպատակը ոչ թե հայի ուժի փառաբանումը, այլ դրանց ցուցադրության միջոցով՝ հռոմեական «հաղթանակի» կարևորումն ու կայսրին իբրև խաղաղության վերականգնող (*restitutor pacis*) ներկայացնելն է [26, XIII]: Նույն գաղափարն արտահայտված է նաև Պերգամոնում հատված աուրեոսի մի տիպի

դարձերեսին, որի «Armenia Capta» եզրագրի մեջ ներկայացված է թևերը բացած Մֆինքսը [33, № 1513]:

Ք. ա. 19 թ. Հռոմում հատված արծաթե դինարի երեսին Ազատությունը դիցուհու (*Liber*) աջ դարձած պատկերն է, իսկ դարձերեսին՝ ծնկած և ափերը դեպի վեր պահած, ձեռքերը կողքի տարածած կնոջ պատկերով անձնավորված Մեծ Հայքը [20, ր. 18: 36, № 290-292, 306] (*նկ. 2*): Հայաստանը խորհրդանշող այդ պատկերաձևը կտրուկ հակադրվում է «կանգնած ռազմիկի» կերպարին: Բայց, մյուս կողմից, այն նույնանում է հռոմեական կերպարվեստում հայտնի «*supplicatio*»-ի պատկերաձևին, որտեղ խնդրարկուն ներկայացվում է ծնկաչոք, ձեռքերը մեկնած նրան, ում ուղղված է խնդրանքը [18, ր. 110]: Այս պատկերաձևը դիտողի գիտակցության մեջ Հայաստանի հպատակեցման գաղափարը տրամաբանորեն կապում է պարտված թշնամիների նկատմամբ Օգոստոս կայսեր մեծահոգության (*Clementia*) հետ [26, XXXIV.2: 31, II.51]: Իսկ Ք. ա. 19-18 թթ. Պերգամոնում հատված աուրեուսների մեկ այլ տիպի դիմերեսին Օգոստոսի աջ դարձած գլուխն է, իսկ դարձերեսին՝ դիցուհի Հաղթանակը, որը կտրում է ցլի կոկորդը [28, № 1576: 34, № 514] (*նկ. 3*): Այդ տեսարանը, աղերսվելով Ք. ա. 20 թ. Տիրեթիոսի առաքելության հաջողության առթիվ Հռոմում կատարված զոհաբերությունների հետ [13, LIV.9], դիտողի գիտակցության մեջ պետք է սնուցեր կայսեր բարեպաշտության (*Pietas*) մասին պատկերացումը:

2.2 «Հայաստանը նվաճված» և «Հայաստանը վերանվաճված» խորագրերը՝ որպես Մեծ Հայքի նկատմամբ հռոմեական տիրապետության հիմնավորման քարոզչական եղանակ

Հռոմում իրատեսորեն էին վերլուծել Մեծ Հայքի նկատմամբ ազդեցության կորստի պատճառները: Բանն այն է, որ Ք. ա. 66 թ. քաղաքական մեկուսացման մեջ հայտնված Տիգրան II-ը Արտաշատում Պոմպեոսին իր անձնատվությամբ կանխել էր Մեծ Հայքի հռոմեական անեքսիան, այլ խոսքով՝ նրա նկատմամբ Հռոմի բացարձակ իրավունքի հաստատումը: Դրա արդյունքում Տիգրան II-ը, «չկորցնելով իր թագավորությունը» [11, XXXVI.52], պահպանել էր լիիրավ արքայի, իսկ Մեծ Հայքը՝ միջազգային հարաբերությունների սուբյեկտի կարգավիճակը [26, XXXIV.2: 31, II.51]: Պոմպեոսի կողմից Տիգրան II-ին «հռոմեական ժողովրդի բարեկամ» հռչակելը ընդամենը հայոց արքային պարտավորեցնում էր հարգել հռոմեական շահերը, թույլ չտալ իր տարածքի վրայով երրորդ կողմի թշնամական գործողությունը Հռոմի և նրա դաշնակիցների նկատմամբ: Իր ներքին ու արտաքին քաղաքականության մեջ մնալով ազատ՝ նա պարտավոր չէր մասնակցել Հռոմի ռազմական ձեռնարկումներին [6, էջ 127]: Հարաբերությունների այս ձևաչափում խոսքը վերաբերում էր Հռոմի ազդեցությանը, այլ ոչ թե տիրապետությանը: Բայց Ք. ա. 65/64 թ. ձմռանը Պոմպեոսը հայոց արքայի կարգավիճակը պաշտոնականացրեց իբրև «հռոմեական ժողովրդի դաշնակից և բարեկամ» [11, XXXVI.53.5-6]: Տիգրանի «բարեկամությունը» համաբերելով «դաշնակցության» հետ՝ Պոմպեոսը նրան պարտադրում էր Հռոմի խիստ վերահսկողության տակ գտնվող դաշնակից արքաների (*socius populi Romani*)՝ իրենց արտաքին քաղաքականությունը Հռոմի հետ համաձայնեցնելու, հարկեր վճարելու, պատերազմի դեպքում Հռոմին օգնական

զինուժ (*auxilia*) և նյութական միջոցներ տրամադրելու պարտավորությունները [11, XXXVIII.38.4: 7, էջ 127: 36, p. 297]: Արտավազդ II-ը (Ք. ա. 55-34 թթ.) քաղաքական խուսանավումների միջոցով փորձեց մնալ «հռոմեական ժողովրդի բարեկամը», բայց զանց առնել Հռոմի հետ «դաշնակցությունից» բխող պարտավորությունները [2, էջեր 8-38]: Ճիշտ է, Անտոնիուսը Ք. ա. 34 թ. վրեժխնդիր եղավ Արտավազդ II-ից, բայց նաև իր «անպատիվ» արարքով իրավական հիմք տվեց Արտավազդի որդուն՝ Արտաշես II-ին՝ խզելու Հռոմի հետ իր պայլի կնքած և հոր վավերացրած հարաբերությունները [14, L.1: 32, II.3]: Փաստորեն Մեծ Հայքը վերստին հռոմեական հսկողության տակ առնելուց հետո գոյացել էր նրա նկատմամբ տիրապետության հիմքերի հստակեցման անհրաժեշտություն: Նաև դրա բավարարման էր կոչված «*Armenia capta*» խորագրով դրամների թողարկումը: Դրանք ազդարարում էին Մեծ Հայքի նկատմամբ Օգոստոսի «հաղթողի իրավունքը», որն ազատում էր անձնատուի նկատմամբ մեծահոգություն դրսևորելու բարոյական պարտավորությունից և իրավական առումով ավելի ամուր էր, քան Ք. ա. 66 թ. Տիգրան II-ի հարկադրական անձնատվության (*deditio*) արդյունքում ստացածը:

Ք. ա. 19-18 թթ. թողարկված դինարների մի մասը կրում է «*Armenia recepta*» խորագիրը [33, № 517-518]: Առաջին անգամ այդ խորագրով դրամներ հատել էր Անտոնիուսը՝ Ք. ա. 34 թ. [24, Lot 518]: Բայց «*Armenia recepta*» արտահայտությամբ Օգոստոսը ոչ թե Անտոնիուսի կողմից Մեծ Հայքի ռազմակալումն է նկատի է ունեցել¹, այլ Ք. ա. 66 թ. Տիգրան II-ի հարկադրական անձնատվությունը: Դրամների խորագրերում Օգոստոսի դերի փոփոխությունը (*capior/recepior*) պայմանավորվել է դրանց քարոզչական նշանակության տարբերությամբ: Առաջին տիպի դրամները կոչված են եղել կայսեր վեհացմանը, մինչդեռ երկրորդ տիպը ծառայեցվել է Օգոստոս կայսեր կողմից հայոց նոր արքայի հետ հարաբերությունները հռոմեական պոսետրական իրավունքի սկզբունքներով վերակառուցելուն: Դրա համաձայն՝ կախյալ երկրները ճանաչվում էին հռոմեական սեփականություն, որի նկատմամբ Հռոմի իրավունքը չէր կարող խախտվել ապօրինի գործողությունների (ապստամբություն, խռովություն) կամ օտարի հավակնությունների պատճառով [36, p. 417]: Իսկ կախյալ արքաները հավասարեցվում էին հռոմեական խնդրարկուներին: Ուշագրավ է, որ Օգոստոսն «*Armenia capta*» և «*Armenia recepta*» խորագրերով դինարների մի մասի դարձերեսին Անտոնիուսի օրինակով պատկերել է արտաշեսյան խույրը՝ աղեղնաբնում դրված աղեղի ու կապարձի մեջ լցված նետերի հետ [34, № 515-517] (*նկ. 3*): Այդ կերպ նա ազդարարում է, թե կայսեր նվաճման իրավունքը տարածվում է ոչ միայն Մեծ Հայք երկրի, այլ նաև նրա իշխանության վրա: Օգոստոսն այս գաղափարը հայկական հանրությանն էր հասցեագրել շատ ավելի վաղ՝ Տիգրան III-ի թագադրության գործողության միջոցով [31, III.9]:

Տիգրան III-ին իշխանությամբ օժտելու (*investiture*) ծեսը ներքուստ (իրավապես) փոխաբերում էր վերստին «հռոմեական սեփականություն» դարձած երկրի վերաբերյալ «վարձակալական պայմանագրի» կնքումը: Բայց այն ինչպես կայսեր, նույնպես

¹ Դեռևս Ք. ա. 31 թ. Օկտավիանուսն անօրինական էր ճանաչել Անտոնիուսի կողմից Հայաստանի Ք. ա. 34 թ. ռազմակալումը՝ այն դարձնելով նրա դեմ հարուցված հիմնական մեղադրանքներից մեկը [12, L.1]:

և խնդրարկու արքաների համար ուներ նաև խորքային գաղափարական նշանակություն: Մի կողմից՝ այն կապվում էր կայսեր ուղեկից անձնական ոգու (*Genius*) կամ կայսեր գերմարդկային, աստվածային ուժի (*Numen*) երկրպագության հետ [2, էջ 79]: Բայց մյուս կողմից կառչում էր արևելյան այն հազարամյա պատկերացմանը, ըստ որի՝ արքայական իշխանությունը կարող է միայն աստվածատուր լինել: Այլ խոսքով՝ թագադրելով խնդրարկու արքային, հռոմեական պրինցեպսը հավակնում էր դառնալ նրա և նրա ղեկավարած հանրության նկատմամբ գերագույն աստվածություն [3, էջեր 212-215]: Կայսեր արքայաստեղծ և արքայակործան ատյանի մասին գաղափարն Օգոստոսն արձանագրել է իր «Կտակում» [26, XXVII.2]: Կայսեր համար թագադրության ծեսը սկզբունքային նշանակությունն ուներ բոլոր խնդրարկու արքաների հետ հարաբերություններում: Հպատակ հանրությանը «թագավոր տալը» մի կողմից ներկայացվում է որպես կայսեր իրավունքի, մյուս կողմից՝ որպես հպատակ հանրության նկատմամբ նրա հոգատարության (*cura*) և մեծահոգության (*clementia*) արտահայտություն [26, XXVII: 14, LXII.5]: Իսկ պատրոն-խնդրարկու հարաբերությունից դուրս այն դառնում էր կայսեր աստվածայնության գործնական դրսևորումը: Սովորաբար խնդրարկու արքայի ինվեստիտուրան ուղեկցվում էր տվյալ երկրում կայսեր պաշտամունքի հիմնումով [35, pp. 56-63]: Սակայն Տիգրան III-ի դրամների քննությունը ցույց է տալիս, որ այդ առումով նա բացառություն է հանդիսացել:

3. Տիգրան III-ը սեփական դրամների պատկերագրության լույսի ներքո

Արտաշեսյան Մեծ Հայքի պատմության մեջ Տիգրան III-ի գահակալության շրջանը խիստ մշուշոտ է առկա պատմական տեղեկությի հատվածային, կցկտուր և խիստ միտումնավոր լինելու պատճառով: Դրանց հիման վրա ուսումնասիրողներից ոմանք Տիգրան III-ին գնահատել են որպես Հռոմին խոնարհ տիրակալ, որի օրոք օտար տիրապետությունը Մեծ Հայքում դարձել է քաղաքական իրողություն [5, էջեր 631-632: 1, էջ 289]: Մինչդեռ Տիգրան III-ից մեզ հասած դրամները պատկերագրորեն միանգամայն այլ տեղեկությ են տալիս նրա իշխանության իրավաքաղաքական բովանդակության վերաբերյալ: Տիգրան III-ի դրամները Ք. ա. II դ. վերջերից մինչև Ք. հ. I դ. սկիզբները հայոց գահին բազմած Արտաշեսյան և նրանց ազգակից համանուն արքաների դրամներից բավականին հեշտ են զանազանվում՝ շնորհիվ այդ արքայի թեթև մորուքի:

Նախքան գահակալությունը Տիգրանը եղել էր եգիպտական գերության մեջ, ապա տարվելով Հռոմ՝ 10 տարի ապրել էր «Օգոստոսի խնամքի ներքո», սովորել էր լատիններեն, յուրացրել հռոմեացիների օրենքներն ու բարքերը, հռոմեական ընտրախավի շրջանում ձեռք բերել անհրաժեշտ կապեր և հարաբերություններ: Համաձայն հռոմեական արժեհամակարգի՝ դրանք խնդրարկու արքայի կարգավիճակի կարևոր գումարեկներ էին [31, II.48: 6, էջեր 238-239]: Ուստի բնական կլինեի սպասել, որ իր թագադրությունից հետո հայաստանյան հանրությանը ինքնաներկայանալու պարագայում նա էլ պետք է բախվեր հռոմեական խնդրարկու արքաների համար ընդհանուր խնդրին, այն է՝ մեծարել կայսրին որպես բարձրագույն հեղինակություն, ճանաչել հռոմեական շահերի գերակայությունը սեփականի նկատմամբ և գտնել ինքնաներկայացման այնպիսի միջոցներ, որոնք կարտացոլեին երկու իշխանությունները՝ բացառելով նրանցից մեկի

մյուսին խանգարելը [35, pp. 63-67]: Կախյալ արքաների համար այդ խնդիրը, ըստ էության, անլուծելի էր: Բանն այն է, որ կայսրից իշխանություն ստանալն ու նրա աստվածային պատիվներ մատուցելը տեղական հանրությունների աչքին զրոյացնում էին խնդրարկու արքաների հեղինակությունը՝ նրանց վերածելով «թագավորակերպ իշխանների»: Ուստի, ցանկանալով շահել տեղական հռոմեասեր սոցիալական խմբերի համակրանքը, նրանք վերոնշյալ խնդիրը լուծում էին ոչ թե տեղական ավանդույթների ծիրում, այլ կայսերական ինքնաներկայացման ձևերը յուրացնելու միջոցով [35, pp. 63-67]: Դրամների դարձերեսներին զետեղելով իրենց իշխանության աղբյուր կայսեր պատկերը կամ էլ կայսերական դրամահատության մեջ ընդունված խորհրդանշանները՝ խնդրարկու արքաները հանրային գիտակցության մեջ ամրապնդում էին կայսեր և կայսրության հետ իրենց միասնության գաղափարը [33, № 1708-1720, 1721, 1723, 1775, 1866-1880, 4774, 4775] (*նկ. 4*): Օգոստոսի ստեղծած հռոմեական նոր աշխարհակարգում այս երևույթը համատարած էր: Մինչդեռ հայկական դրամագիտական նյութը տրամագծորեն այլ պատկեր է պարագծում:

Յու. Ներսեսյանը և այլք Տիգրան III-ին են վերագրում տարարժեք դրամների (դրախմա, չորեքդրախմա, քաղքուս, երկքաղքուս, չորեքքաղքուս) առնվազն ութ տիպեր [21, pp. 6-7]: Դրանց բոլորի դիմերեսին արքան ներկայացված է արքայի աջ դարձած գլուխը՝ պսակված վեց կամ ութ թևավոր աստղով (Լոգոս) զարդարված արտաշեսյան խույրով և ապարոշով [21, pp. 6-7, № 4-11: 22, Pl. 95]: Ըստ ընդունված կարծիքի՝ խույրը (*θιάρα*) խորհրդանշում էր աստվածների աշխարհի հետ արքայի ունեցած միջնորդական, այսինքն՝ սրբազան, կրոնական ֆունկցիաները [2, էջ 113] և շեշտում էր «արքայի իշխանության օրինականությունը ներհանրության միջավայրում՝ ըստ սովորության իրավունքի» [6, էջ 47]: Հնամենի ծագում ունեցող ապարոշը (*δυσάδημα*) հելլենիստական դարաշրջանում դարձել էր արքայական իշխանության սուվերենության և նրա ուժային բնույթի հիմնական խորհրդանշանը: Արտաշեսյան արքաներն իրենց գլխի հարդարանքի մեջ ավանդաբար համակցում էին այդ երկուսը: Սակայն խնդրարկու արքաների հետ Հռոմի հարաբերությունները հռոմեական իրավանորմերով վերաձևակերպելու արդյունքում փոխվեցին նրանց իշխանության ոչ միայն բովանդակությունը, այլև խորհրդանշանները: Կայսրերն իրենց վերապահեցին հելլենիստական աշխարհում իբրև հաղթանակի նշան ընդունված դափնեպսակը: Իսկ խնդրարկու արքաների գլխի հարդարանքից դուրս մղվեց խույրը, որն այլևս անհարիր էր նրանց նոր իրավական կարգավիճակին: Արդյունքում՝ ապարոշը դարձավ խնդրարկու արքաների գլխի հարդարանքի միակ պատվանշանը [4, էջ 250: 31, III,9.1: 32, XV.29.3-5: 36, p. 65]: Սվետոնիոսի հաղորդումը, թե Տիգրանը «...*Regnum Armeniae Tigrani restituit ac pro tribunali diadema imposuit*» (Հայոց թագավորությունը վերադարձրեց Տիգրանին և տրիբունայի առջև ապարոշ դրեց (Տիգրանի գլխին)) [30, III.9], արված է վերը նշվածի տրամաբանությամբ: Սակայն ապարոշով ինվեստիտուրան կատարվում էր իշխանության այդ նշանը թեկնածուի գլխին կապելու միջոցով, որի համար հռոմեական հեղինակներն օգտագործում են *evincire* (կապել, հանգուցել) բայը [32, VI.42: 33, XV.2]: Ուստի վերոնշյալ հատվածում հեղինակի գործածած *ponere* (դնել) բայից հասկացվում է, որ Տիգրան III-ի թա-

գաղղությունը կատարվել է խույրի միջոցով, որին հավելվել է ապարոշը²: Հենց այսպիսին է Տիգրան III-ի գլխի հարդարանքը նրա դրամների վրա: Նրանում ապարոշի առկայությունը հնարավոր է վերաիմաստավորել իբրև արքայի հռոմեահպատակության նշան [18, pp. 107-108]: Բայց անհնարին է նույն կերպ բացատրել խույրի առկայությունը, քանի որ այն իր խորհրդապաշտությամբ հակասում էր կայսեր կողմից խնդրարկու արքաների ինվեստիտուրայի գաղափարաբանությանը:

Խնդրարկու արքաների իշխանության ձևաչափից շեղումն արտահայտված է նաև Տիգրան III-ի պաշտոնական տիտղոսներում: Տիգրան III-ը ոչ միայն չի յուրացրել Օգոստոս կայսեր «Հուլիոս» տոհմանունը, այլև իր տիտղոսագրում տեղ չի հատկացրել Հռոմի հետ կախյալ արքաների դրական կապն արտահայտող «հռոմեասեր» (*Φιλορωμαίος*) մակդիրին [18, p. 105ff]: Տիգրան III-ի դրախմայի դարձերեսին խորագրված է ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΜΕΓΑΛΟΥ ΤΙΓΡΑΝΟΥ ΦΙΛΟΠΑΤΟΡΟΣ ΚΑΙ ΦΙΛΕΛΛΗΝΟΣ (Մեծի արքայի Տիգրանի, հայրասեր և հելլենասեր) [21, p. 6, № 4: 22 p. 113]: Այդ կերպ հարգանքի տուրք մատուցելով եղբրամահ հոր հիշատակին՝ նա նաև իր դրական վերաբերմունքն է արտահայտում Հայաստանի հելլենիստական բնակչության կամ քաղաքակրթության հանդեպ:

Երկքաղքուսների մի տիպի վրա Տիգրան III-ի իշխանական վերադասությունը կրում է սրբազնային բովանդակություն և ենթադրում է նրա անձի աստվածացումը: Դրամի խորագիրը կրում է ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΜΕΓΑΛΟΥ ΤΙΓΡΑΝΟΥ ΘΕΙΟΥ (Մեծի արքայի Տիգրանի, Աստծո) տիտղոսը [21, p. 7, № 10]: Ակնհայտ է, որ Θεός մակդիրի հավելմամբ Տիգրան III-ը ցանկացել է վերականգնել իր նախնիների՝ Արտավազդ II-ի և Տիգրան II-ի ավանդույթը: Սակայն կարելի է կարծել, որ Տիգրան III-ի համար այն ունեցել է նաև արտաքին քաղաքական նշանակություն և կոչված է եղել իր նկատմամբ Օգոստոս կայսեր կրոնագաղափարական ազդեցությունը չեզոքացնելուն [6, էջ 243]:

Խնդրարկու արքաների դրամահատական օրինաչափությունից շեղումն ավելի ակնհայտ է Տիգրան III-ի դրամների դարձերեսի պատկերագրության մեջ: Այն բավականին բազմազան է. երկքաղքուսների երկու տիպերի վրա ներկայացված են փիղ և ձի [21, p. 7, № 10, 11]: Մեկ այլ տիպի դարձերեսին՝ վարից վեր գրությամբ ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΤΙΓΡΑΝΟΥ բառերի միջև պատկերված է նոճի [19, № 173]: Այդ պատկերներն Արտաշեսյան դրամահատության մեջ նախապես ներկայացվել էին Տիգրան II-ի և Արտավազդ II-ի դրամների վրա [21, p. 4: 8, էջ 83-85, աղ. 1.1]: Բայց դրամների մյուս տիպերը հատկանշվում են ընդգծված ռազմական թեմայով. մարտիկ՝ մեծ վահանով և նիզակով [21, p. 6, № 6-9], քայլող Նիկե դիցուհին՝ աջ ձեռքն առաջ պարզած [19, № 172] (*նկ. 5*), արքան կանգնած՝ ձեռքին նիզակ [22, p. 6, № 4] (Նկար 6), արքան մարտակառքի վրա՝ ձեռքին արմավենու ճյուղ [21, p. 6, № 5]: Այս ամենը խիստ արտասովոր է խնդրարկու արքայի դրամահատության համար, քանզի դրանց արտահայտած պատմական տեղեկույթը ոչնչով չի հուշում դրամի հեղինակի՝ կայսեր շնորհով արքա դառնալու մասին: Ընդհա-

² Հայոց արքա Չենոն-Արտաշեսի (18-34 թթ.) թագադրության նկարագրության մեջ վերոնշյալ երկու բայերը «շփոթում է» նաև Կ. Տակիտուսը [32, II.56]: Հետևաբար՝ դա կարող ենք համարել հռոմեական պատմագրության հայոց արքաների իշխանությունը նսեմացնելու ընդհանուր միտումը:

կառակը, չորեքբաղրուսի դարձերեսին Նիկեի՝ պարզած աջ ձեռքով «Տիգրան» գրությունը հպվելու փաստը դիտորդին հանգեցնում է այն մտքին, որ Տիգրան III-ի գահակալությունը կանխորոշվել է դիցուհու «շնորհով»: Տվյալ դեպքում իմաստավորված է Նիկեի ձեռքին պսակի կամ արմավենու ճյուղի բացակայությունը, քանզի դիցուհու առաջ մեկնած աջ ձեռքի շարժումից և նրա թիկունքում գետեղված «արքա» բառի առկայությունից ինքնին ենթադրվում է, որ դիցուհին արդեն հանձնել է հաղթանակի այդ խորհրդանշանները [7, էջ 83]: Իսկ արքայի՝ մարտակառքի վրա կանգնած և արմավենու ճյուղ բռնած պատկերաձևն ամբողջացնում է այն միտքը, որ դիցուհու շնորհած հաղթանակն է եղել Տիգրան III-ի գահակալությունը հիմքը:

Տիգրան III-ի դրամների վրա միապետի հերոսականության և աստվածաշնորհ հաղթանակի պատկերագրական տարրերի գերակշռությունը հարց է հարուցում, թե ո՞ր հաղթանակի մասին է խոսքը: Անհերթել կլինի կարծել, թե դրամների վրա կարող էր դրոշմվել անիրական հաղթանակի տեսարան, կամ էլ նկատի է առնվել Ք. ա. 20 թ. հռոմեական «հաղթանակը». նման քայլը փառավորելու փոխարեն հանրային ծաղրի կարժանացներ Տիգրան III-ին: Մյուս կողմից, անվիճելի իրողություն է, որ Ք. ա. 20 թ. պարթևա-հռոմեական հաշտությունից հետո Տիգրան III-ը չէր կարող «հաղթանակի» պահանջը բավարարել պարթևների կամ պարթևահպատակ որևէ երկրի դեմ պատերազմելով: Սրանից հետևում է, որ Տիգրան III-ն իր իշխանության հիմքը համարել է Ք. ա. 20 թ. Արտաշատում հայ ավագանու երկու թևերի ռազմական բախման ժամանակ իր կողմնակիցների հաղթանակը: Միանշանակ է, որ Տիգրան III-ի ինքնաներկայացման այդ արտասովոր և բացառիկ ձևը չէր կարող նրա քմահաճույքի արտահայտություն լինել, քանի որ Հայաստանում հռոմեական ներկայացուցչությունը դա կարող էր գնահատել իբրև Հռոմի դեմ ըմբոստություն կամ էլ անհարգալից վերաբերմունք³: Տիգրան III-ի մասին աղբյուրների սակավ տեղեկությունների պարագծում հնարավոր չէ բացատրել վերոնշյալ պարականոն իրողությունը: Փոխարենը, հայոց արքայի քաղաքական կեցվածքը մեկնաբանելի է խնդրարկու արքաների հետ Հռոմի հարաբերություններում ներդրված հռոմեական իրային իրավունքի տիրույթում: Տիգրան III-ի դրամների վրա հռոմեական գերիշխանությունը ցուցող պատկերագրական տարրերի բացակայությունը խոսում է այն մասին, որ պատրոն-խնդրարկու հարաբերությունների իրավական հարթության մեջ հայոց արքային վերապահվել է հռոմեական պրեկարիստի կարգավիճակ: Ըստ այդմ, Տիգրան III-ը, որպես խնդրարկու հարաբերելով կայսեր հետ, իրավունք է ունեցել որպես սուվերեն տիրակալ (ΑΝΑΣΣΩ ΩΣ ΔΕΣΠΟΤΗΣ) հանդես գալու և՛ ներքին, և՛ արտաքին բոլոր հարաբերություններում: Քաղաքական առումով դա «հռոմեական ժողովրդի բարեկամի» կարգավիճակն էր՝ այդ հասկացության ամենալայն ու ավանդական իմաստով: Ըստ էության, դա այն կարգավիճակն էր, որին Արտաշատում համաձայնել էր Տիգրան II-ը, և որի պահպանությանն էր ձգտում Արտավազդ II-ն իր գահակալության ողջ ընթացքում:

³ Սկսած Ք. ա. 66 թ.՝ Հռոմը Հայաստանում, նվազագույնը ցենսորիոնի մակարդակով, ուներ իր շահերի ներկայացուցիչը [25, XXXIV: 33, XII.45]:

4. Տիգրան III-ի քաղաքական շրջադարձի ֆաբուլան

1926 թ. նշանավոր դրամագետ Էդ. Նյուիլը Տիգրան III-ի դրախմայի արքայական տիտղոսաշարում ավանդական «արքայից արքա» բաղադրիչի բացակայությունից եզրակացրել է, թե «*Խանդոտ և ավելի գորեղ հարևանները հարկադրել են նրան իր դրամների վրայից հանել մեծադորոք արքայից արքա տիտղոսը, որը օգտագործում էին նրա հայր Արտավազդն ու պապ Տիգրան I-ը: Դրա փոխարեն նա ընդունել է պարթևական Բասիլեոս Մեգոս տիտղոսը: Բացի այդ, նա հավելել է նաև պարթևական ծանոթ փիլոսոփա և փիլեղոս մակդիրները*» [23, pp. 13-15]: Ավելորդ է նշել, թե արդի պատմագիտության և դրամագիտության տեսանկյուններից որքան անհիմն ու սխալական են **Բասիլեոս Մեգոս** տիտղոսի և **փիլոսոփա** ու **փիլեղոս** մակդիրների պարթևական ծագման մասին Էդ. Նյուիլի եզրահանգումները [23, pp. 13-15]: Փաստը մնում է այն, որ դրանց վրա հենվելով՝ 1938 թ. Ն. Չ. Դիրվոյսը հնարավոր է համարել, որ Տիգրան III-ն իր կառավարման վերջերին ընկել է պարթևական ազդեցության տակ [16, p. 191]: Ճիշտ է, հեղինակը, հղելով աղբյուրներին, անմիջապես էլ ընդունում է, որ «այդ ժամանակ Հայաստանի նկատմամբ եթե ոչ ամբողջությամբ, ապա արտաքուստ, վերականգնված է եղել Հռոմի վերահսկողությունը» [16, p. 191]: Սակայն նրա վերոնշյալ ենթադրությունն իսկ բավարարել է պատմագիտության մեջ այն սխալ կարծիքի արմատավորումը, թե Տիգրան III-ն «*իր թագավորության վերջին (այսինքն՝ մ. թ. ա. մոտ 10) լքում է հռոմեական կողմնորոշումը և իր հատած դրամների վրա սկսում է պահլավերեն մակագրություններ անել*» [5, էջ 632]: Հղումը կատարվում է Ն. Չ. Դիրվոյսին [5, էջ 632, ծ. 105], որն ընդամենը հավանական էր համարել, որ Տիգրան III-ը կարող էր ընկած լինել պարթևների ազդեցության տակ: Պահլավերեն մակագրությունների մասին ո՛չ նա, ո՛չ էլ Էդ. Նյուիլը ընդհանրապես չեն խոսում և չէին կարող խոսել, որովհետև Էդ. Նյուիլի դիտարկած դրախմայի և երկքաղուսի տիտղոսագրերը ոչ թե պահլավերեն են, այլ հունարեն: Դրանից հետևում է, որ Տիգրան III-ի դեպի պարթևները քաղաքական շրջադարձի մասին տեսակետը պետք է մերժվի: Բացի այդ՝ խոսելով Օգոստոսի ու Տիգրան IV-ի հակասության մասին՝ Դիոն Կասսիոսը հստակ փաստում է, որ պատճառը եղել է Տիգրան III-ի մահից հետո նրա որդու ինքնաթագադրվելը, որով ոտնահարվել էր Հայաստանի նկատմամբ կայսեր գերիշխան հավակնությունը [13, LV.10: 2, էջեր 104-105]:

ԵԶՐԱՆՄԱՆՈՒՄ. Ք. ա. 20 թ. հայոց արքա Արտաշես II-ի սպանությունը և Օգոստոս կայսեր անունից նրա եղբորը՝ Տիգրանին թագադրելը Հռոմում գնահատվել է որպես հաղթանակ և Մեծ Հայքի նկատմամբ «հռոմեական իրավունքի վերահաստատում»: Այդ առթիվ թողարկված հռոմեական դրամների վրա խորհրդանշական ձևերով հայտարարվում է Մեծ Հայքի նկատմամբ հռոմեական իրավունքի նոր սկզբունքի ներդրման մասին, իսկ Տիգրան III-ը ներկայացվում է որպես հռոմեական խնդրարկու արքա: Մինչդեռ Տիգրան III-ի դրամների պատկերագրության քննությունը ցույց է տալիս, որ Տիգրան III-ն իր իշխանության իրավական հիմքը համարել է ոչ թե կայսեր շնորհը, այլ Ք. ա. 20 թ. Արտաշատում տեղի ունեցած պալատական հեղաշրջման ժամանակ իր կողմնակիցների հաղթանակը: Խնդրարկու արքաների համար անբնական այդ հոչակագիրը հայ-հռոմեական նոր հակասության տեղիք չի տվել: Դրանից հետևում

Է, որ Տիգրան III-ի գահակալությունը ձևակերպված է եղել ոչ թե հռոմեական «պոսե-սիայի», այլ «պրեկարիայի» սկզբունքով: Ըստ այդմ, ճանաչելով կայսրին որպես իր պատրոն-վեհապետ, Տիգրան III-ը իրավունք է ունեցել բոլորի հետ և բոլոր հարաբերու-թյուններում հանդես գալու որպես կատարյալ ինքնիշխան տիրակալ: Դա հիմք է տալիս եզրակացնելու, որ Հռոմի արտաքին քաղաքական համակարգում էլ Տիգրան III-ն ունե-ցել է «Հռոմեական ժողովրդի բարեկամի» կարգավիճակ՝ այդ եզրի ամենալայն իմաս-տով: Տիգրան III-ի դրամների քննությունը բացահայտում է նաև իր գահակալության վերջերին դեպի պարթևները կողմնորոշվելու վերաբերյալ տարածված կարծիքի ան-հիմն լինելը:

նկ. 1

նկ. 2

նկ. 3

նկ. 4

նկ. 5

նկ. 6

1. Արծաթե դինար՝ հատված Պերգամոնում:
2. Արծաթե դինար՝ հատված Հռոմում:
3. Օգոստոսի արծաթե դինարը՝ դարձերեսին՝ հայկական խույրի պատկերով:
4. Թրակիայի խնդրարկու արքա Ռյոմետալկես I-ի դրամը՝ դիմերեսին Ռյոմետալկես I-ի, իսկ դարձերեսին Օգոստոսի դիմապատկերներով:
5. Տիգրան III-ի բրոնզե երկքաղքուսը՝ դարձերեսին Նիկեի պատկերով:
6. Տիգրան III-ի արծաթե դրախման:

Գ ր ա կ ա ն ու թ յ ո ն

1. Մանանդյան Հ. *Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության*, Երկեր, հ. Ա: Երևան: ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ.: 1977: 636 էջ:
2. Մանասերյան Ռ. *Հայաստանը Արտավազդից մինչև Տրդատ Մեծ*, Երևան: «Արեգ» հրատ.: 1997: 215 էջ:
3. Մելիքյան Ա. *Արքայական ինվեստիտորայի պատկերագրությունը հռոմեական դրամների վրա // ՎՊՀ «Գիտական տեղեկագիր»*, հունանիտար և հասարակական գիտություններ: պ. 2: Երևան: 2022: 212-240 էջեր:
4. Մելիքյան Ա. *Հայոց արքա Չենոն-Արտաշեսի ինվեստիտորայի տեսարանով հուշարդամների պատկերագրական համակարգը // Լրաբեր հասարակական գիտությունների*, թ. 3: Երևան: 2023: 241-260 էջեր:
5. Սարգսյան Գ. *Հայաստանը Արտավազդ Բ-ի և նրա հաջորդների օրոք*, / Հայ ժողովրդի պատմություն, հատ, I: Երևան: ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ.: 1971: 603-634 էջեր:
6. Ստեփանյան Ա. *Պատմության կերպարիտությունները Մեծ Հայքում*, գ. Ա, Երևան, Սարգիս Խաչենց-Փրինտինգո հրատ.: 2012: 384 էջ:
7. Վարդանյան Ռ. *Արտավազդ II-ի դրամները*, Երևան: «Մուղնի» հրատ.: 2004: 140 էջ:
8. **Babnis T.** *Augustan Poets on the Roman-Parthian Treaty of 20 BC // Classica Cracoviensia*. 2017. Vol. XX. 5-43 pp..
9. **Braund D.** *Rome and the Friendly king. The Character of the Client Kingship*. London & Canberra: Croom Helm, and New York: St. Marin's Press. 1984. 226 p.
10. **Burnett A., Amandry M., Ripolès P.** *Roman Provincial Coinage*. Vol. I. London, British Museum Press, Paris, Bibliothèque Nationale. 1992. 727 p. + 7 Maps.
11. **Cassios D.** *Dio's Roman History*. Vol. III. London, New York. W. Heinemann, The Macmillan Co. 1914, 519 p..
12. **Cassios D.** *Dio's Roman History. Volumes*. Vol. V. London, Cambridge Mass.. W. Heinemann LTD, Harvard University Press, 1955, 526 p..
13. **Cassios D.** *Dio's Roman History*. Vol. VI. London, Cambridge Mass.. W. Heinemann LTD, Harvard University Press, 1955, 492 p..
14. **Cassios D.** *Dio's Roman History*. Vol.VIII. London, New York. W. Heinemann LTD, G.P. Putnam's Sons, 1925, 482 p..
15. Classical Numismatic Group, Inc. XXVII (29 September 1993)// https://issuu.com/cngcoins/docs/cng_xxvii (դիտվել է 13.08.2024).
16. **Debevoise N.** *Political History of Parthia*. Chicago, The University of Chicago Press. 1938. 303 p..
17. **Flavius J.** *Jewish Antiquities*. London. Wordsworth Classics of World Literature. 2006. 902 p..
18. **Kéfélian A.** *Armenia and Armenians in Roman Numismatics // Electrum*. Vol. 28. 2021. 105-134 pp..
19. **Kovachs F.** *Armenian Coinage in the Classical Period // Classical Numismatic Studies*. № 10. Lancaster/London. Classical Numismatic Group. Inc. xxv+83 p. + 34 Plates.
20. **Mattingly H.** *Coins of the Roman Empire in The British Museum*. Vol. 1 (Augustus to Vitellius). London. Printed by Order of the Trustees Sold at the British Museum, and by Longmans & Co. 1923. ccxxxi +464 p. + 64 Plates.
21. **Nercessian Y.** *Two Unpublished Coins of Tigranes III of Armenia // Armenian Numismatic Journa*. Vol. XXVI. Armenian Numismatic Society. 2000. 3-9 pp..
22. **Nercessian Y.** *Silver Coinage of the Artaxiad Dynasty of Armenia // Armenian Numismatic Society. Special Publication*. № 11. Los Angeles. 2006. 212 p.+ 96 Plates.
23. **Newell Ed.** *Some Unpublished Coins of Eastern Dynasts // Numismatic Notes and Monographs*. № 30. 1926. 13-15 pp..
24. Numismatica Ars Classica NAC AG Auction 72, Zürich-London, 2013, Lot 518, <https://www.arsclassicoins.com/wp-content-nasecure/uploads/2020/06/2013-NAC-72.pdf> (դիտվել է 13.08.2024)
25. **Plutarchos.** *Plutarch's Lives*. Vol. V. Cambridge Mass., London. Harvard University Press, W. Heinemann LTD. 1955, ix + 544 p..

26. **Res Gestae Divi Augusti.** *The Achievements of the Divine Augustus with an Introduction by P. Brunt and J. Moore.* Oxford. Oxford University Press. 1983, 90 p..
27. **Sear D.** *Greek Coins and their Values.* Vol. I. Europe. London. Seaby. 1987. XL + 317 p..
28. **Sear D.** *Roman Coins and their Values.* Vol. I. The Republic and the Twelve Caesars. 280 BC-AD 96. London. Spink and Son LTD. 2000. 532 p..
29. **Strootman R.** *Dynastic Courts of the Hellenistic Empires* // In: H. Beck (ed.) *A Companion to Ancient Greek Government.* Malden-Oxford. Wiley. 2013. 38–53 pp..
30. **Strootman R.** *The Great Kings of Asia. Universalistic Titulature in the Seleucid and Post-Seleucid Middle East* // In: R.Oetjen and F. Ryan (eds.). *New Perspectives in Seleucid History, Archaeology and Numismatics. Studies in Honor of Getzel M. Cohen.* Berlin. De Gruyter. 2019. 123-157 pp..
31. **Suetonius G.** *The Lives of the Caesars.* Vol. I. London, New York. W. Heinemann, The Macmillan Co. 1914. 497 p..
32. **Tacitus P.** *The Annals.* London, Published by "Poetry in Translation". 2017. 696 p..
33. *The Roman Imperial Coinage.* Vol. I. Augustus to Vitellius. Mattingly H. and E. A. Sydenham (Ed.). London. Spink and Son. 1923. 279 p. + 16 Plates.
34. *The Roman Imperial Coinage.* Vol. I. Revised Edition. From 31 BC to AD 69. Edited by Sudherland C., Garson R.. London. Spink and Son L.T.D.. 1984. 304 p. + 32 Plates.
35. **Wilker J.** *Modelling the Emperor: Representations of Power, Empire, and Dynasty among Eastern Client Kings* // In: *The Social Dynamics of Roman Imperial Imagery,* Edited by A. Russell, M. Hellström. Cambridge University Press. 2020. 52-75 pp..
36. **Бартошек М.** *Римское право. Понятия, термины, определения.* Москва. «Юрид. литература». 1989. 448 с..
37. **Бикерман Э.** *Государство Селевкидов.* Москва. «Наука». 1985. 264 с..

References

1. **Manandyan H.** Critical Review of the History of the Armenian People. [*Q'makan tesut'yun hay zh'ogh'ovrdi patmut'yan*]. Yerevan. Arm SSR 1977: 636 էջ: (in Armenian)
2. **Manaseryan R.** Armenia from Artavazdes to Tiridat the Graeat. [*Hayastany Artavazdits' minch'ev Trdat Mets'*] // Yerevan. "Areg" LTD. 1997. 215 p.. (in Armenian)
3. **Melikyan A.** The Iconography of Royal Investiture in the Roman Coinage [*Arq'ayakan investiturayi patkeragrut'yuny hromeakan dramneri vra*] // "Scientific Proceedings" of Vanadzor State University. Humanities and Social sciences. № 2. 2022. 212-240 pp.. (in Armenian)
4. **Melikyan A.** The Iconographical System of Memorial Coins with Armenian King Zenon-Artaxias' Investiture Scene [*Hayots' arq'a Zenon-Artashesi investiturayi tesaranov hushadramnerov patkeragrakan hamakargy*] // Herald of Social Sciences. № 3. 2023. 241-260 pp.. (in Armenian)
5. **Sargsyan G.** Armenia under Artavazd B and his successors [*Hayastany Artavazd B-i ev nra hajordneri oroq'*] // History of Armenian Nation. Vol. I. Yerevan. AS ArmSSR 1971. 603-634 pp.. (in Armenian)
6. **Stepanyan A.** Metamorphoses of History in Great Armenia, Book I. [*Patmut'yan kerpap'okh'ut'yunnery Mets' Hayq'um*] // Yerevan, Sargis Khachenc – Printinfo. 2012. 384 p. (in Armenian)
7. **Vardanyan R.** Coinage of Artavazdes II [*Artavazd II-i dramneri*] // Yerevan, Publishing house Moughni. 2004. 140 p.. (in Armenian)
8. 8 – 35 (See: Bibliography)
36. **Bartoshek M.** Roman Law: Concepts, Terms, Definitions. Russ. Ed. [*Rimskoe pravo. Ponyatiya, terminy, opredeleniya*]. Moskva. "Yuridicheskaya literatura". 1989. 448 p.. (in Russian)
37. **Bikerman E.** Institutions des Séleucides. Russ. Ed. [*Gosudarstvo Selevkidov*]. Moskva "Nauka". 1985. 264 p.. (in Russian)

Ընդունվել է / Принята / Received on: **18. 09. 2024**

Գրախոսվել է / Рецензирована / Reviewed on: **12. 10. 2024**

Հանձնվել է տպ. / Сдана в пч. / Accepted for Pub: **12. 12. 2024**

Տեղեկություններ հեղինակների մասին

Արթուր Տիգրանի ՄԵԼԻԻՔՅԱՆ՝ պատմ. գիտ. թեկնածու,
ՎՊՀ պատմության ամբիոնի դոցենտ, Վանաձոր, ՀՀ,
Էլ. հասցե՝ arthurmelikyan@rambler.ru // orcid.org/0009-0002-9922-2887

Artur Tigran MELIKYAN: PhD in History,
Associate professor at the Chair of History of VSU, Vanadzor, RA,
e-mail: arthurmelikyan@rambler.ru // orcid.org/0009-0002-9922-2887

Артур Тигранович МЕЛИКЯН: канд. исторических наук,
доцент кафедры истории госуниверситета, Ванadzор, РА,
эл. адрес: arthurmelikyan@rambler.ru // orcid.org/0009-0002-9922-2887

Իռա Հարությունի ՉԱՏԻՆՅԱՆ՝ պետհամալսարան, Վանաձոր, ՀՀ,
Էլ. հասցե՝ irachatintan@gmail.com // orcid.org/0009-0001-9624-9083

Ira Harutyun CHATINYAN: Vanadzor State University, Vanadzor, RA,
e-mail: irachatintan@gmail.com // orcid.org/0009-0001-9624-9083

Ира Арутюновна ЧАТИНЯН: госуниверситет, Ванadzор, РА,
эл. адрес: irachatintan@gmail.com // orcid.org/0009-0001-9624-9083